

Esther de Boer

De invloed van de Bijbelse zwijgteksten

Kerkvader Hieronymus en 'kerkmoeder' Marcella

Tallose kerkvaders laten zich, met een beroep op de brieven van Paulus, negatief uit over het optreden van vrouwen. Uitzondering is de vierde-eeuwse Bijbelgeleerde Hieronymus. Nieuwtestamentica De Boer laat zien hoe hij bepaald is door de intellectuele discussie met Marcella en hoe dat uitwerkt in zijn interpretatie van de traditionele teksten over het zwijgen van vrouwen.

Paulus:
vrouwen
moeten
zwijgen

De Bijbelse zwijgteksten hebben de christelijke cultuur diepgaand beïnvloed en doen dat nog. Ze staan in de brieven die volgens de traditie van de apostel Paulus afkomstig zijn.

Vrouwen moeten gedurende uw samenkomsten zwijgen. Ze mogen niet spreken, maar moeten ondergeschikt blijven, zoals ook in de wet staat. Als ze iets willen leren, moeten ze het thuis aan hun man vragen, want het is een schande voor een vrouw als ze tijdens een samenkomst spreekt (1 Kor. 14,34-35).¹

Een vrouw dient zich gehoorzaam en bescheiden te laten onderwijzen; ik sta haar dus niet toe dat ze zelf onderwijs geeft of gezag over mannen heeft; ze moet bescheiden zijn. Want Adam werd als eerste geschapen, pas daarna Eva. En niet Adam werd misleid, maar de vrouw; zij overtrad Gods gebod. Ze zal worden gered doordat ze kinderen baart, als ze tenminste volhardt in het geloof, de liefde en een heilige, ingetogen levenswijze (1 Tim. 2,11-15).

Op grond van deze beide teksten werd en wordt verdedigd dat vrouwen in kerken en in allerlei christelijke organisaties geen openbare functie mogen

bekleden. Hun rol is thuis bij de kinderen. Als ze geen kinderen kunnen krijgen, mogen ze wel een maatschappelijke rol vervullen, maar alleen één die lijkt op het moederschap: een dienende en verzorgende rol. Vrouwen hebben in deze redenering slechts het onderwijs nodig dat daartoe opleidt.

De zwijgteksten hebben niet alleen grote gevolgen gehad voor het zelfbeeld van vrouwen en voor hun beperkte mogelijkheden om zich te ontwikkelen. Ook voor de cultuur als geheel zijn de gevolgen groot geweest: in het openbare leven waren en zijn het nog steeds vooral mannen die de dienst uitmaken. Hoe komt het toch dat de zwijgteksten zo'n grote invloed konden krijgen?

Niet van Paulus

Algemeen wordt nu onder Bijbelwetenschappers aangenomen dat de zwijgteksten niet van de apostel Paulus vandaan komen. De brief aan Timoteüs is van een latere onbekende auteur die uit naam van Paulus schreef. Misschien was het een leerling van Paulus. De brieven aan de Korintiërs zijn wel van Paulus zelf, maar uit oude handschriften blijkt dat de zwijgtekst door een latere schrijver is toegevoegd. Wellicht door iemand die de tekst uit de brief aan Timoteüs kende.² In de oorspronkelijke tekst van de eerste brief aan de Korintiërs zou de zwijgtekst niet hebben gestaan: in hoofdstuk 14 volgde na vers 33 meteen vers 36.³

zwijgtekst
niet van
Paulus

In de brieven die onbetwist aan Paulus worden toegeschreven spreekt hij dan ook anders over vrouwen. Zij verkondigden net als hij het evangelie en voerden het woord in de gemeenten.⁴ Eén van hen, Junia, noemt hij apostel (Rom. 16,7). Junia was een veel voorkomende vrouwen naam. Latere overschrijvers, vertalers en uitleggers hebben er een mannen naam van gemaakt. Zij gaven 'hem' de niet voorkomende naam Junias als afkorting van Junianus.⁵ Dat is sinds kort weer teruggedraaid.⁶

De studie van handschriften en vertalingen laat ook andere interessante dingen zien. Er zijn handschriften die vertellen dat enkele vrouwen Jezus vanaf het eerste begin van zijn openbare optreden volgden net als zijn mannelijke leerlingen. Andere handschriften maken echter een duidelijk verschil tussen de mannen- en de vrouwenrol. Zij melden dat de vrouwen Jezus volgden *en hem dienden*, wat in de Nieuwe Bijbelvertaling ook nog eens vertaald is met 'en voor hem zorgden' (Marc. 15,41).⁷ Volgens sommige handschriften zou Lucas hier bovendien van gemaakt hebben dat de vrouwen in Jezus' gevolg niet alleen voor hém maar ook voor de twaalf apostelen 'zorgden', terwijl andere handschriften het erop houden dat de vrouwen alleen voor Jezus 'zorgden' (Luc. 8,1-3).⁸ Het is betreuenswaardig dat er nog geen gangbare vertalingen en studiebijbels zijn die dit soort informatie in noten toevoegen.

Doorgaans beargumenteren Bijbelwetenschappers op grond van verschillende handschriften welke teksten de meest oorspronkelijke zouden kunnen zijn. Uit de handschriften kun je echter ook afleiden welke uiteenlopende interpretaties er in het begin allemaal de ronde deden. Zowel de verschillende handschriften als de verschillende vertalingen en interpretaties ontstonden in een bepaalde historische context. Je zou kunnen zeggen dat de uitleggers die de vrouwelijke apostel Junia veranderden in de man Junias niet anders konden, verblind als ze waren door hun tijdgeest, waarin uitsluitend mannen de apostolische traditie mochten voortzetten. Je vraagt je af wat voor tijdgeest de auteur van een handschrift ingaf om de vrouwen rond Jezus hem te laten vol-

Junia
vrouwelijke
apostel

gen en wat voor tijdgeest leidde tot de uitspraak dat ze hem volgden *en dienden*. Blijkbaar waren er verschillende visies mogelijk.

Verschillende vroegchristelijke interpretaties

Het is verhelderend om te zien hoe Hieronymus, de kerkvader die aan de wieg van de Vulgaatvertaling stond en veel belang stelde in oude handschriften, over vrouwen dacht. Volgens Hieronymus mogen christelijke mannen vrouwen niet beoordelen op grond van hun sekse, maar moeten ze elke vrouw waarderen naar haar specifieke geestkracht. Dat is volgens hem ook de reden dat Jezus niet alleen mannen maar ook vrouwen als volgelingen had. Jezus waardeerde hen ieder persoonlijk.⁹

dienstbare rol
van vrouwen

Hieronymus' leermeesters, collega's en vrienden dachten daar heel anders over. Zowel Origenes, Didymus, Epiphanius, Ambrosius en Ambrosiaster benadrukten dat de Bijbelse zwijgtteksten de bedoeling hadden om vrouwen als sekse een dienstbare rol te geven en hen geen gezag te laten uitoefenen, zeker niet over mannen. Dit geldt zonder uitzondering voor alle vrouwen. Ook al zijn er verschillen tussen vrouwen. Ook al hebben sommige vrouwen heilige dingen te vertellen. Ook al spreken ze niet in de samenkomst, maar schrijven ze rustig thuis boeken over hun geloof. Ook al zijn ze niet druk met een gezin, maar zijn ze weduwe of maagd. Ongeacht waar ze mee bezig zijn, moeten alle vrouwen er het zwijgen toe doen en het gezag van de man erkennen. Dat hoort bij het juiste geloof. Tenslotte was dat het oordeel van God bij de uitdrijving uit het paradijs. De man moest over de vrouw heersen (Gen. 3,16). Bovendien heeft Eva Adam verleid met alle gevolgen van dien voor de mensheid (Gen. 3,6) en is Adam eerst geschapen (Gen. 2,18-25) en daarom dus de baas.¹⁰ Ambrosiaster verwijst bovendien nog naar de Romeinse samenleving waaruit volgens hem duidelijk blijkt dat de vrouw geen leidende rol kan hebben en dus geen beeld van God kan zijn zoals de man. Ze mag immers geen onderricht geven, geen getuigenis en geen eed afleggen, en niet als rechter fungeren.¹¹

Hieronymus en de zwijgtteksten

Hieronymus
legt zwijgttekst
anders uit

Voor zover ik heb kunnen nagaan spreekt Hieronymus niet over de zwijgttekst uit 1 Korintiërs 15,34-35. Wel noemt hij twee keer de zwijgttekst uit de Brief aan Timoteüs. Eén keer gaat hij in op het gedeelte dat zegt dat vrouwen moeten baren. Hij legt dat figuurlijk uit. De vrouwen staan voor alle gelovigen. Gelovigen moeten Christus 'baren': ze moeten goede werken voortbrengen.¹² De andere keer noemt hij het eerste deel van de tekst. Hij zegt dan over zijn tijdgenote Marcella van Rome:

Ze was zeer verstandig en kende wat de filosofen *to prepon* noemen. Dat is: dat het gepast is wat je doet. Wanneer men haar vragen stelde, antwoordde ze daarom zo dat ze zelfs over wat van haarzelf was, zei, dat het niet van haarzelf was, maar van mij of van welke andere man ook. Dat deed ze om duidelijk te maken dat ze, ook in wat ze uit zichzelf onderwees, een leerling was, want ze kende de uitspraak van de apostel: 'Ik sta een vrouw niet toe om onderricht te geven' (1 Tim. 2,12). Zo zou het er niet op lijken dat ze de mannelijke sekse onrecht deed, onder wie ook priesters die haar informatie vroegen over duistere en voor verschillende uitleg vatbare zaken.¹³

Dit citaat komt uit dezelfde brief als waarin Hieronymus over Jezus' vrouwelijke volgelingen schrijft. Het is een brief over het leven van Marcella. In haar omgang met de man-vrouw gevoeligheden blijkt volgens Hieronymus de grote wijsheid van Marcella, wanneer ze zich niet als leermeester gedraagt, maar als leerling. Zelfs wanneer ze haar eigen mening geeft, doet ze voorkomen alsof ze de mening van Hieronymus of een andere mannelijke leermeester doorgeeft. Het bijzondere aan deze voorstelling van zaken is dat Hieronymus er in dit citaat rond voor uitkomt dat Marcella eigen meningen heeft en dat die zo doorwrocht zijn dat ze voor zijn meningen door kunnen gaan of voor de meningen van andere zeer geleerde mannen. Tegelijkertijd onthult hij dat ook de officiële clerus zich door een vrouw liet onderwijzen. Of Marcella werkelijk voorgaf dat haar eigen meningen van een ander kwamen, is niet na te gaan. In ieder geval is duidelijk dat Hieronymus de zwijgtekst niet gebruikt om Marcella het zwijgen op te leggen, omdat ze nu eenmaal een vrouw is, maar dat hij de zwijgtekst juist gebruikt om haar spreken als zijn opvolger in Rome aanvaardbaar te maken.

Marcella van Rome

Wie Hieronymus bestudeert, komt een aantal geleerde vrouwen tegen.¹⁴ De meesten van hen staan in verbinding met Marcella. Zij was hun leermeester. Twee van haar leerlingen, Paula en Eustochium, maakten het voor Hieronymus mogelijk om eindelijk het teruggetrokken leven te gaan leiden dat hij zo graag wilde. Zij vertrokken in 385 naar Betlehem en stichtten daar vier kloosters. Veel van zijn werk draagt Hieronymus aan hen op omdat zij hem om zijn studie gevraagd hadden.

Marcella en Hieronymus ontmoetten elkaar in 382 in Rome. Hieronymus komt dan in de stad voor een synode. Paus Damasus wil graag langer van zijn diensten gebruik maken. Marcella is dan ongeveer vijftig jaar en van de leeftijd van Hieronymus of ouder en is al ongeveer dertig jaar bezig met de studie van de heilige Schriften. Zij had zichzelf aan Christus gewijd en leidde samen met andere vrouwen een sober leven van gebed, studie en armenzorg.

Ondanks Hieronymus' aanvankelijke aarzeling weet Marcella hem er toe te bewegen om haar en haar kring te assisteren bij hun bestudering van de heilige Schriften. Uiteindelijk komt hij met grote regelmaat in haar villa op de Aventijn en raakt hij onder de indruk van de geleerdheid en de levenswijze van de vrouwen daar. Tussen Marcella en Hieronymus ontstaat een vruchtbare intellectuele samenwerking, waarbij geen detail onbesproken blijft, ook wanneer Hieronymus al lang in Betlehem woont. Hieronymus rekent tot zijn werk *Een boek met brieven aan Marcella*. Het zijn vooral exegetische verklaringen. Een aantal van de brieven is bewaard gebleven, het boek niet.¹⁵

Wanneer Hieronymus in Betlehem over de dood van Marcella's moeder hoort, geeft hij een prachtig beeld van Marcella in de proloog

Marcella leermeester van vrouwen

op de vier commentaren die hij haar als troost toestuurt: Filemon, Galaten, Efeze en Titus. In de inleiding op zijn uitleg van de brief aan de Galaten schrijft Hieronymus dat hij de grote afstand over zee en land wil overbruggen door met het geneesmiddel van de Schriften de open wond van Marcella's verdriet te verzorgen. Hij schrijft dan:

Ik ken immers haar gloed, ik ken het geloof dat zij als een vlam altijd in het hart draagt, waarmee ze haar sekse overstijgt, de mensen vergeet en de Rode Zee van deze tijd oversteekt, terwijl ze op de tamboerijn van de goddelijke boeken slaat (Ex. 15,20). Inderdaad, toen ik in Rome was, heeft ze mij, hoe gehaast ze ook was, nooit gezien zonder nog iets over de Schriften te vragen. En ze hield nooit, naar het gebruik van Pythagoras, iets wat ik antwoordde meteen voor juist. Zonder doordachte argumentatie had bij haar gezag geen gewicht. Integendeel, alles onderzocht ze en alles doordacht ze met haar scherpzinnige geest, zodat ik meende niet zozeer een leerling voor me te hebben, maar veeleer een rechter (Proloog van de Brief aan de Galaten).

In de inleiding op zijn commentaar op Efeze zegt Hieronymus over Marcella:

Zo vaak herinner ik mij haar bevlogenheid, haar intelligentie en inzet. Ik zit in de eenzaamheid van het klooster en verwijt mezelf traagheid. Ik zie die kribbe waar de herders naar toe snelden om de huilende kleine te aanbidden. Toch kan ik niet dat doen wat de aristocratische vrouw nog aan extra werkzaamheden tot stand brengt tussen lawaaimakende familie en het beheer van het huis (Proloog van de Brief aan Efeze).

Hieronymus vergelijkt Marcella met de profetes Mirjam die bij de doortocht door de Rode Zee vooraan trekt. Zoals Mirjam de tamboerijn laat klinken, brengt Marcella de Schriften tot spreken. Zo leidt ze de mensen uit de woestijn naar het beloofde land. Hij zegt over haar: 'Je daagt me uit met je grote vragen en terwijl je vraagt, geef je onderricht aan een door rust verstarde geest' (Brief 59,1). Hij verwijt Marcella dat ze in haar brieven weinig over de dagelijkse gang van zaken schrijft. Dat hoort toch tot een brief zodat de afwezigen elkaars aanwezigheid kunnen voelen. 'Maar jij, in beslag genomen als je bent door de studie van geleerde uiteenzettingen, jij schrijft me niets, behalve dan wat me belast en me dwingt om de Schriften te lezen' (Brief 29:1). Hij noemt haar een 'slavendrijfster' (Ex. 3,7), omdat ze hem met haar vragen zo hard laat werken (Brief 28,1).

Hieronymus' theologie over man en vrouw

vrouw
naar haar
geestkracht
beoordelen

Hieronymus legt er in meer geschriften de nadruk op dat vrouwen niet naar hun sekse beoordeeld mogen worden, maar dat de christelijke man vrouwen juist zou moeten beoordelen naar hun geestkracht. Mannen mogen zich niet laten voorstaan op hun geslacht. Om dat te onderbouwen laat Hieronymus zien dat in de heilige geschriften mannen het meer dan eens laten afweten en vrouwen meer dan eens wijzer zijn dan mannen. Bovendien laat hij zien dat vrouwen in de Schrift wel degelijk in het openbaar spraken en dat er gelukkig naar hen geluisterd werd.¹⁶ Ter ondersteuning van hetzelfde argument wijst Hieronymus ook op de gelijkheid die de filosofen uit de Griekse en Latijnse geschiedenis voorstonden.¹⁷

Hieronymus ontwikkelde een theologie over de rol van mannen en vrouwen waarin kuisheid een belangrijke rol speelt. Volgens Hieronymus zijn man en vrouw beiden beeld van God (Gen. 2,26). Het maakt bij hem niet uit wie het eerst geschapen is. Pas de zondeval heeft de onderworpen positie van de vrouw gebracht (Gen. 3,16). Inderdaad is de vrouw vanaf Eva door God veroordeeld tot onderdanigheid. Zij is er door God zelf toe veroordeeld dat mannen over haar heersen. Maar Hieronymus koppelt dat direct aan de rest van het oordeel: vrouwen zullen met smart baren. Volgens Hieronymus kunnen zowel mannen als vrouwen achter dit oordeel terug en als gelijken met elkaar omgaan door af te zien van kinderen en niet toe te geven aan hun seksuele gevoelens voor elkaar. Volgens Hieronymus zijn gedoopte en in onthouding levende vrouwen niet meer onderworpen aan mannen. Die vrouwen kunnen ook gezag uitoefenen. Niet alleen over andere vrouwen, maar ook over mannen.¹⁸

Uit Hieronymus' levensbeschrijving van Marcella blijkt dat ze zich inderdaad in het openbaar heeft laten gelden. Volgens Hieronymus hebben Marcella en haar leerlinge Principia in een openbare rechtszaak ervoor gezorgd dat een aantal van de dogmatische denkbeelden van Origenes in Rome officieel veroordeeld werden.¹⁹ Hieronymus noemt Marcella 'de oorsprong van deze zo glorieuze overwinning' (Brief 127,10.4).

Marcella verzet
zich tegen
Origenes

Tot slot

Hoe komt het dat Hieronymus zo'n andere mening voorstond dan de voormannen van zijn tijd? Je zou kunnen zeggen: Marcella was een uitzondering. Hieronymus kwam toevallig met haar in contact. Dit is de bijdrage van Rome aan het christendom. Maar Marcella was niet de enige geleerde vrouw. Ze was ook zeker niet de enige vrouw die haar leven aan Christus gewijd had en die daarover zinnige dingen wist te vertellen. Dat blijkt uit allerlei bronnen. En bovendien: waarom was Ambrosiaster die toch ook in Rome woonde zo'n fel voorstander van de onderworpenheid van de vrouw? En Ambrosius, die uit Rome kwam? Dat Hieronymus vond dat vrouwen beoordeeld moeten worden op grond van hun kwaliteiten en niet op grond van hun sekse kan ook niet verklaard worden uit het feit dat hij ascese zo belangrijk vond. Voor Origenes, Didymus, Epiphanius, Ambrosius en Ambrosiaster was ascese minstens zo belangrijk.

Ik denk dat er maar één goede verklaring is voor het verschil in uitleg van de Bijbelse zwijgteksten door Origenes, Didymus, Epiphanius, Ambrosius en Ambrosiaster aan de ene kant en door Hieronymus aan de andere kant. Hij had een Marcella van Rome en haar school in zijn leven toegelaten. De anderen niet. In de historische context bleek die keuze mogelijk. Geen van de andere voormannen toen heeft een dergelijke keuze gemaakt. Die conclusie geeft te denken over de vraag hoe het toch komt dat de zwijgteksten zo'n grote invloed op onze cultuur konden hebben.

Dr. Esther de Boer [† 2010] was universitair docent Nieuwe Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Kampen en schreef naast verschillende boeken over de beeldvorming rond Maria Magdalena ook Marcella van Rome. Een gedenkschrift van Hieronymus vertaald en ingeleid. Ad Fontes 5. Meinema, Zoetermeer 2009.

Noten

1. Bijbelse citaten zijn uit de Nieuwe Bijbelvertaling.
2. Zie bijvoorbeeld Bart D. Ehrman. *The New Testament. A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, 4th edition, Oxford University Press New York, Oxford 2008, pp. 408-411.
3. Zie Eldon Jay Epp, 'Text-Critical, Exegetical, and Socio-Cultural Factors Affecting the Junia/Junias Variation in Romans 16,7', in A. Denaux (ed.), *New Testament Textual Criticism and Exegesis*, Festschrift J. Delobel, Peeters Leuven 2002, pp. 237-242, waar hij de tekstkristische discussie rond 1 Kor. 14,34-35 bespreekt. Zie voor een bespreking van de inhoudelijke argumenten ook Esther de Boer, *De geliefde discipel. Vroegchristelijke teksten over Maria Magdalena*, Meinema, Zoetermeer 2006, pp. 169-172.
4. Zie Esther de Boer, *De geliefde discipel*, pp. 116-117.
5. Een uitvoerige bespreking van deze zaak is te vinden in Eldon Jay Epp, 'Text-Critical', pp. 227-291.
6. Epp, 'Text-Critical', pp. 281-282, geeft een uitvoerige lijst met verschillende vertalingen. In het Nederlands heeft de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951 nog Junias. De Nieuwe Bijbelvertaling heeft Junia. Bij de vertaling van dit vers is geen verklarende noot toegevoegd.
7. Codex Bezae heeft bijvoorbeeld alleen 'volgden'. Codex Sinaiticus heeft 'volgden en dienden'. Voor een bespreking van de Nieuwe Bijbelvertaling op deze plaatsen zie Esther de Boer, 'Vrouwen die voor Jezus zorgden?', *Kerk en Theologie* 57/1 (2006), pp. 53-58 en 'Mannen dienen Jezus en vrouwen zorgen voor hen/m. Over de betekenis en vertaling van diakonein' in *Interpretatie* 15/8 (2007), pp. 25-27.
8. Codex Bezae heeft bijvoorbeeld 'hen'. Codex Sinaiticus heeft 'hem'.
9. Brief 127,5,3. Zie voor tekst en vertaling Esther de Boer, *Marcella van Rome. Een gedenkschrift van Hieronymus vertaald en ingeleid*, Ad Fontes 5, Meinema Zoetermeer 2009, pp. 60-63.
10. Zij laten zich vaak over de zwijgteksten uit. De hier weergegeven redeneringen zijn terug te vinden in: Origenes, *Commentaar op 1 Korintiërs*, ad 14,34-35; Origenes, *Commentaar op de Brief aan de Romeinen*, ad 10,20; Didymus de Blinde, *Over de Drieëenheid*, 3,41. 3; Epiphanius van Salamis, *Medicijnkistje tegen alle Ketterijen*, 49: 2-3; Ambrosius, *Commentaar op het Evangelie van Lucas*, 10,165. Voor vertalingen en commentaar zie Esther de Boer, *De geliefde discipel*, pp. 135-140, 179-193.
11. Ambrosiaster, *Vragen over het Oude en het Nieuwe Testament* 45,3. Zie David G. Hunter, 'The Paradise of Patriarchy: Ambrosiaster on Woman as (not) God's Image', *Journal of Theological Studies* 43 (1992) pp. 447-469.
12. Brief 121,4.
13. Brief 127,7,1. Zie voor tekst en vertaling *Marcella van Rome*, pp. 64-65.
14. J. Wytzes, *De H. Hieronymus en zijn geestelijke vriendinnen*. Afscheidscollege gegeven op 28 september 1979, Kamper Cahier 41, Kok, Kampen 1979. Zie voor een uitvoerige studie van de invloed van deze vrouwen op Hieronymus en zijn visie op hen Patrick Laurence, *Jérôme et le nouveau modèle féminin. La conversion à la 'vie parfaite'*, Collection des Études Augustiniennes, Série Antiquité 155, Brépols, Paris 1997.
15. Zie verder Sylvia Letsch-Brunner, *Marcella – Discipula et Magistra. Auf den Spuren einer römischen Christin des 4. Jahrhunderts*, Walter de Gruyter, Berlin/New York 1998. Dit boek geeft een overzicht van alle materiaal dat er over Marcella bewaard is gebleven (onder andere negentien brieven van Hieronymus aan haar) en probeert op grond daarvan een historisch beeld van Marcella te schetsen. Zie voor een Nederlandse vertaling van de bewaard gebleven brieven van Hieronymus, Chris Tazelaar, *Hieronymus, Brieven, Band I en II. Vertaald en van aantekeningen voorzien*, Damon, Budel 2008.
16. Brief 65,1-2. Zie voor tekst en vertaling *Marcella*, pp. 40-47.
17. Hieronymus, *Commentaar op Zefanja*, proloog; Hieronymus, *Tegen Jovianus*, 1,43-46.
18. Zie verder Barbara Feichtinger, *Apostolae Apostolorum. Frauenaskese als Befreiung und Zwang bei Hieronymus*, Studien zur klassischen Philologie 94, Peter Lang, Frankfurt am Main 1995.
19. Brief 127,10,3-4. Zie voor tekst en vertaling *Marcella van Rome*, pp. 72-73.